

Отримано
Голові спеціалізованої
вченої ради
ДФ 26.133.115

Д.і.к., професор
Щербак В.О.
30.04.2026/

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 26.133.115
у Київському столичному університеті
імені Бориса Грінченка
доктору історичних наук, професору,
професору кафедри історії України
факультету суспільно-гуманітарних наук
Віталію ЩЕРБАКУ

ВІДГУК

офіційного опонента КУЛАКОВСЬКОГО Петра Михайловича, доктора історичних наук, професора, професора кафедри міжнародних відносин Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та національної безпеки Національного університету «Острозька академія» на дисертацію **Гайсенюк Марії Олександрівни «Подільське воєводство 1764–1793 рр. в орбіті політичного угруповання Чарторийських»**, подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія

1. Актуальність дисертаційної роботи.

Робота, поза всіляким сумнівом, є актуальною. Вітчизняна історіографія Правобережної України другої половини XVIII ст. представлена лише окремими дослідженнями. З них праці М. Крикуна стосуються Подільського воєводства. Вони розкривають ряд аспектів функціонування воєводства у XVIII ст.: кордони, повітовий устрій, колонізацію, інститут вїттів у приватних містечках, люстрацію Кам'янця-Подільського. Однак ці та інші праці відомого історика, як правило, подають картину історії воєводства до королювання Станіслава Августа. Між тим саме цей період з 1764 до 1793 р. характеризувався активним пошуком політичною елітою Речі Посполитої моделі державного розвитку, яка б дозволила вивести країну з глибокої

соціально-економічної й політичної кризи та повернути її в ряд провідних регіональних акторів в Центрально-Східній та Східній Європі. Значно ретельніше досліджувався цей період у польській історіографії. Однак бачення польських вчених враховувало переважно загальнодержавний контекст; недостатня увага приділялася регіональній специфіці, зокрема особливостям розвитку окремих воєводств, в тому числі й Подільського. Не дослідженим на території останнього залишалися не лише діяльність «Фамілії», але й інших політичних угруповань, зокрема гетьманського табору. У дисертаційному дослідженні внутрішньополітична боротьба в Речі Посполитій показана крізь призму боротьби різних бачень її майбутнього у Подільському воєводстві, у середовищі місцевої шляхти і вплив на цей процес політичного угруповання Чарторійських. У цьому полягає сутність актуальності даної дисертаційної роботи.

2. Наукова новизна результатів дисертації (теоретичних та/або експериментальних).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

- авторка вперше в історіографії комплексно дослідила для періоду 1764 – 1793 рр. методи й інструменти роботи політичного угруповання «Фамілія» в Подільському воєводстві;
- показано еволюцію поглядів окремих представників князів Чарторійських, що постійно впливали на зміну програми «Фамілії», включаючи їх корекцію зовнішньополітичної орієнтації;
- доведено, що політична боротьба у воєводстві мала багаторівневий характер: у рамках протистояння на місцевих сеймиках регалістів і мальконтентів, тимчасово виокремлювалися групи, які займали проміжне становище, виступаючи за комбінацію дій і заходів, пропонованих у згаданих таборах;
- відтворено структуру та ієрархію подільської клієнтели Чарторійських з виділенням лідерів угруповання, політично активних її представників, послідовних прихильників числа адміністративно залежних від князів

управлінців середнього щабля і ситуативно залученої до відстоювання політичної платформи чиншової шляхти;

– подано причини й динаміку колонізаційних хвиль, що охопили воєводство після Карловицького трактату 1699 р., з'ясовані механізми переселення підданих на подільські землі, встановлена роль нормативних змін для активізації міграційних процесів;

– продемонстровано роль політичних чинників (російсько-турецькі війни 1768–1774 та 1787–1791 рр., Коліївщина, Барська конфедерація, присутність російських військ) на позицію «Фамілії» в регіоні, її політичну програму та врахування угрупованням цих чинників;

– досліджено механізми патронату Чарторійських щодо своєї клієнтели у воєводстві; встановлено, що основним інструментарієм патронату була можливість реалізації підопічними наданої патронами частини власницьких прав щодо землі;

– цей інструментарій у другій половині XVIII ст. провокував клієнтів до зміни політичної орієнтації внаслідок знаходження інших патронів; подібний кар'єристський підхід став ознакою глибокої кризи шляхетського соціуму, який остаточно перетворився на маніпульовану масу, для якої переконання перестало бути властивим явищем; натомість, все залежало від економічних можливостей потенційних патронів;

– створено просопографічний портрет залежної від князів Чарторійських подільської шляхти в досліджуваний період за допомогою реконструкції кар'єрних реперних точок клієнтів та еволюції їх позиції щодо реальних і потенційних реформ в Речі Посполитій та їх реалізації у Подільському воєводстві.

3. Теоретичне і практичне значення результатів дисертації.

Дисертація дає можливість встановити значення мережі патрональних-клієнтельних відносин для вивчення політичного впливу лідерів та чільних діячів політичних угруповань на місцевому (регіональному чи субрегіональному) рівні. Її висновки, положення й результати стануть в нагоді

для майбутніх наукових досліджень з історії Подільського воєводства, Речі Посполитої в час реальних та пропонованих реформ, споріднених з тематикою роботи статей, монографій, тематичних збірників і посібників.

4. Наукова обґрунтованість результатів дослідження, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Результати дослідження, наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані у дисертації є науково обґрунтованими, оригінальними, достовірними. Їх можна використовувати як каркасні для композиційного вивчення схожих тематично, проблемно й хронологічно подібних студій. Результати дослідження можуть слугувати своєрідним фундаментом для поглибленого вивчення різних аспектів соціальних відносин на заході Поділля в період трансформації державного устрою Речі Посполитої у другій половині XVIII ст.

5. Рівень виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності.

Для досягнення мети Авторка використала цілий ряд дослідницьких методів, як історичних, так і міждисциплінарних. З метою створення колективного портрета клієнтів князів Чарторийських і виявлення механізмів взаємодії між ними застосовувався просопографічний метод. Компаративний метод дав можливість виявити регіональну специфіку Подільського воєводства на тлі інших територіально-адміністративних одиниць Польсько-Литовської держави. Джерелознавчий аналіз, доповнений методами герменевтики і семіотики, створив передумови для достовірного тлумачення структури патронату, роль у його функціонуванні моделей взаємодії між патроном і клієнтами. Сумарне застосування цих методів, опора на принципи історизму, системності та об'єктивності, призвели до відтворення політичної культури шляхти у межах одного з воєводств Речі Посполитої – Подільського. Крім спеціальних наукових методів, у роботі широко використовувалися загальнонаукові: аналізу й синтезу, дедукції й індукції, загального й окремого. Вони забезпечили логічну послідовність проведення дослідження, досягнення мети й реалізацію завдань.

6. Апробація результатів дисертації. Повнота викладу основних результатів дисертації у наукових публікаціях.

Основні результати та ключові положення дисертаційного дослідження пройшли належну апробацію у науковому середовищі. Зокрема, вони були представлені та обговорені на 4-х міжнародних і всеукраїнських наукових заходах (конференціях і науковому семінарі). Наукові здобутки дисертації відображено у 4-х одноосібних наукових статтях, опублікованих у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України. Такий обсяг і рівень публікацій забезпечують достатню повноту викладу основних результатів дослідження та їх належну наукову апробацію.

7. Структура та зміст дисертації, її самостійність, завершеність, відповідність вимогам щодо оформлення й обсягу.

Дисертація має логічно обґрунтовану структуру. У першому розділі подається огляд історіографії, джерельної бази, ключових понять, основних теоретичних і методологічних підходів. Аналізуючи історіографію предмету дослідження М. Гайсенюк продемонструвала досконале знання літератури щодо Подільського воєводства другої половини XVIII ст. Авторка не лише провела огляд літератури,¹ але привела критичні зауваження, які опосередковано обґрунтовували необхідність здійснення власного дослідження. Особливо слід наголосити на блискучому знанні М. Гайсенюк польської історіографії, досягнення якої слугували для неї своєрідним орієнтиром при розробці окремих аспектів власного дослідження. Аналіз історіографії, проведений у дисертації, переконує у відсутності подібних досліджень щодо Подільського воєводства в різних історіографічних традиціях. Один з підрозділів першого розділу присвячений огляду джерельної бази. Масштаб пошукової роботи, проведений М. Гайсенюк, виглядає надзвичайно переконливо. Як відзначається в дисертації, основу її джерельної бази становлять рукописні матеріали, зосереджені насамперед у Бібліотеці князів Чарторийських у Кракові. Особливу увагу цілком слушно було звернено на кореспонденцію між самими Чарторийськими та між ними і їх клієнтами.

Авторка виявила й лакуни в джерельній базі. Так у дисертації відзначається, що втрачена значна частина кореспонденції, зокрема так званої «крайової», адресованої безпосередньо Адаму Казимиру та Ізабеллі Чарторийським. Це створило серйозні перешкоди для реконструкції мережі клієнтів Чарторийських на території Поділля. Частково їх вдалося подолати шляхом залучення до аналізу листів пленпотентів (уповноважених) князів з території Подільського воєводства, листування Станіслава Августа з місцевими регалістами, кореспонденції Чарторийських зі Щесним Потоцьким. Актові джерела в роботі представлені інструкціями, ухвалами сеймиків і з'їздів, а також копіями маніфестацій подільської шляхти зі Збору Попелів у Головному архіві давніх актів (Варшава), Бібліотеки князів Чарторийських, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Залучення до дослідження маєткових документів, діловодних актів, промов на сеймах, мемуарів, публіцистики, періодики (Народова, Курніцька, Ягеллонська бібліотеки, Бібліотека Варшавського університету та ін.) дало можливість М. Гайсенюк сформулювати репрезентативну джерельну базу дослідження. Принагідно слід відзначити, що дисертантка прогнозує можливість розширення джерельної бази за рахунок матеріалів у Берліні, Відні, Парижі та Санкт-Петербурзі. В окремому підрозділі Авторка аналізує методи, застосовані при проведенні дослідження. Варто підкреслити, що у підрозділі чітко вказується предмет застосування того чи іншого методу, його значення для отримання дослідницьких результатів. М. Гайсенюк вдалося задіяти в роботі комплексний методологічний інструментарій, що дозволив простежити функціонування клієнтарних мереж у Подільському воєводстві в 1764–1793 рр. і сприяв визначенню ролі подільського сегменту «Фамілії» у загальнодержавному масштабі її діяльності.

У другому розділі охарактеризовані особливості адміністративного устрою й соціально-економічного становища Подільського воєводства у XVIII ст. М. Гайсенюк вдалося в обмеженому форматі створити цілком повноцінну картину генези воєводства у XVIII ст. Показані були не лише адміністративні зміни у другій половині XVIII ст., але й вплив першого поділу Речі Посполитої

1772 р. на потенціал воєводства та його політичної еліти. Цікавими є спостереження Авторки щодо смислової географії Поділля. Останнє як культурно-територіальна одиниця втратила східну свою частину на користь розширення такої політичної одиниці, як «Україна». У розділі відзначається хвилеподібність колонізаційного процесу воєводства. В основному територія воєводства була заселена до середини XVIII ст. Значну стимулюючу роль у цьому процесі відіграла і політика місцевих земельних власників, і численні правові стимули, зокрема статус слободи. Починаючи з 1764 р., на Поділлі постійно розміщувалися російські війська й, як слушно стверджує дисертантка, це негативно впливало на збільшення населення регіону. Взагалі характеристики окремих аспектів, важливих для дослідження, є достовірними і переконливими.

Механізми політичного впливу князів Чарторийських у Подільському воєводстві аналізуються в **третьому** розділі. М. Гайсенюк закономірно виділила чотири основних складових цього впливу. У першу чергу, це номінації на сановницькі та земські уряди, які відкривали можливість впливу Чарторийських не лише у воєводстві, але й на королівському дворі. Якщо архітектор «Фамілії» Міхал Фридерик діяв переважно на загальнодержавному рівні й, особливо, на його литовському крилі, займаючи уряд канцлера Великого князівства Литовського, то безпосередніми провідниками політики «Фамілії» у Подільському воєводстві були Август Александр і Адам Казимир, що послідовно обіймали надважливий у цьому воєводстві уряд генерального подільського старости. Особлива цінність цієї рубрики дослідження є аналіз участі в забезпеченні діяльності «Фамілії» дружин її лідерів, зокрема Ізабели Чарторийської. Крізь призму цієї участі демонструється значне зростання у публічному житті Речі Посполитої XVIII ст. ролі жінок, а, одночасно, й вплив ідей європейського Просвітництва. По-друге, будь-яке лідерство вимагало солідної економічної основи. І її Чарторийські мали. За підрахунками Авторки, князям на території Подільського воєводства належало бл. 20% усіх приватних земельних володінь. Керовані Генеральним комісаріатом подільських та українських маєтків, вони утворювали розгалужену адміністративну мережу

(«маєткову бюрократію») і формували передумови побудови численної й гнучкої клієнтельної мережі. Їх колективний портрет наводиться у третьому підрозділі, демонструючи важливість людського складової успішного функціонування будь-якої структури, особливо тих які переслідують політичні цілі. Зрештою, не обійдений увагою і шляхетський сеймик Подільського воєводства, де утверджувалася внаслідок часто запеклого протистояння між угрупованнями його позиція на вальних сеймах. Висвітлення цього аспекту показує, наскільки складною була система парламентаризму в другій половині XVIII ст. – посилювався зовнішній російський вплив, політична програма угруповань залежала не лише від їх лідерів, але ситуативного розкладу сил на королівському дворі та навколо нього.

У **четвертому** розділі Авторка досліджує інструментарій формування позиції угруповання й утримання / наведення його членів. Слушно акцентується увага на трьох найбільш важливих: кореспонденції, за допомогою якої кристалізувалися відносини патрон – клієнт, системі матеріального заохочення князями своїх прибічників, опікунстві в суспільному житті та судочинстві. Все, зрештою, впиралося в міцність позиції патрона в шляхетському соціумі воєводства та його здатність «вирішувати питання» поза його межами, головним чином через вплив на монарха та його найближче оточення.

У дисертації поміщено 15 вартісних **додатків**. Окремі з них опрацьовані самостійно Авторкою тексту. Найбільш цінні з них: додаток 9, в якому подається структура управління Генерального комісаріату подільських та українських маєтків та додаток 15, де подана структура підпорядкування судових інституцій генеральному подільському старості у другій половині XVIII ст.

Дисертація є завершеним і повністю самостійним дослідженням. Ступінь схожості, встановлений в результаті автоматизованої перевірки системою Identific, з усіма джерелами становить 2%. Авторка не лише сформулювала самостійні оригінальні висновки, але й використала масив джерел, які ще не уводилися до наукового обігу. Результати попередньої історіографії, що мали

значення для дисертації, Авторкою творчо переосмислені, доповнені й уточненні, виходячи з регіонального підходу, одного з основоположних для проведення даного дослідження. У наукових статтях, в яких апробовані цілий ряд положень дисертаційного дослідження, ступінь схожості з іншою літературою взагалі відсутній. Це зайвий раз підтверджує відповідальний і цілком самостійний підхід Авторки до досягнення дослідницьких завдань, сформульованих у дисертації.

8. Дотримання академічної доброчесності у дисертації та наукових публікаціях. Відсутність (наявність) академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації.

Дисертація Гайсенюк Марії Олександрівни та наукові публікації, у яких висвітлено її основні результати, виконані на належному науковому рівні з дотриманням принципів академічної доброчесності. Виявлені поодинокі текстові збіги без відповідних посилань мають характер загальноновживаних фраз, притаманних історичному дискурсу. Таким чином, у дисертаційній роботі та пов'язаних із нею публікаціях відсутні ознаки академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації.

9. Дискусійні положення та зауваження до дисертації.

Разом з тим, у дисертації є ряд тверджень, які вимагають додаткової аргументації.

Так, не зовсім виразно прописана еволюція протилежної за поглядами до «Фамілії» партії. Її учасники подані то як «республіканці», то як «гетьманське угруповання». Дискусійним залишається стосунок обох партій до «мальконтентів». Часами політики обох таборів до них належать (див., наприклад, сс. 140 і 197). Якщо це була тимчасова ситуація, викликана політикою королівського двору, то такі зміни слід було пояснити докладніше.

Невиясненою залишається теза про повне відрізання Червоногородського повіту від воєводства внаслідок Першого поділу; тоді як с. 63 у роботі відзначається, що до 1791 р. Поділля зберігало поділ на Кам'янецький, Летичівський та Червоногородський повіти. Принагідно слід відзначити, що М.

Крикун на час Другого поділу Речі Посполитої називає у складі воєводства лише перших повіти.

Здається, слід було б більш критично підійти до інформації листа А. Рожнецького до Станіслава Августа від 16 серпня 1788 р. про бажання опозиції зібрати на подільському сеймику до 5 тис. шляхтичів (с. 222). Ця цифра кратно перебільшена; на найбільш важливих сеймиках концентрувалося, як правило, декілька сотень шляхтичів. Верифікації вимагає звістка того ж адресанта про скерування на сеймик декількох сотень нобілів з оточення тлумацького старости Єжи Потоцького «для підсилення королівської позиції» (с. 224). Зрозуміло, що в сеймиках брала участь «неосіла голота» чи державці за дорученням того чи іншого магната, але чи могло їх бути так багато? Відповідь на це питання для Автора відгуку є не настільки однозначною, як подається у згаданому листі.

Варто достатньо обережно тлумачити дані окладної книги 1806 р. (Крикун М. Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII століття (за п'ятою ревізією). *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 580–588) як результати ревізії 1795 р. (додаток 2 на с. 327). Чи можна вважати окладну книгу відображенням результатів перевірки 1800 р. та уточненням ревізії 1795 р., не дуже зрозуміло. Куди поділися євреї, списки яких теж уточнювалися? Виходячи з логіки, їх могли приписати до міщан і купців. А як з сільськими євреями – орендарями шинків, винниць та інших об'єктів нерухомості?

Окремі праці М. Крикуна використані за попередніми виданнями, тоді як друге виправлене і доповнене видання його статей і матеріалів «Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали» вийшло друком 2025 р. у Запоріжжі у видавництві «Р.В.В».

У списку використаних архівних джерел Авторка зазначає сигнатуру Варшавського архіву Радзивілів (с. 276–277), але, натомість, не подає “dział” (відділ), яких аж 35. Даючи перелік справ Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника (с. 287–288), М. Гайсенюк вказує пономовні назви фондів і справ, хоч вони мають україномовні назви.

Серед додатків до роботи бракує мапи воєводства із маркеруванням земельних володінь князів Чарторийських. Це посилює тезу про їх маєткове лідерство у Подільському воєводстві.

10. Загальний висновок про рівень набуття здобувачем теоретичних знань, відповідних умінь, навичок та компетентностей. Висловлені дискусійні положення та зауваження до дисертації не ставлять під сумнів загальну високу якість дисертації Гайсенюк Марії Олександрівни. Здобувачка продемонструвала належний рівень опанування теоретичних знань у відповідній галузі, здатність до їх критичного осмислення та застосування у науковій діяльності. У роботі виявлено сформовані дослідницькі вміння, зокрема вміння працювати з джерельною базою, здійснювати аналіз і узагальнення наукової інформації, формулювати обґрунтовані висновки. Набуті навички відповідають сучасним вимогам до фахівців такого рівня та свідчать про достатню самостійність у проведенні наукових досліджень. Загалом рівень сформованості компетентностей здобувача є високим і відповідає встановленим освітньо-науковим стандартам.

11. Загальна оцінка дисертації і наукових публікацій щодо їхнього наукового рівня з урахуванням дотримання академічної доброчесності та щодо відповідності вимогам. Дисертація Гайсенюк Марії Олександрівни на тему «Подільське воєводство 1764–1793 рр. в орбіті політичного угруповання Чарторийських» та наукові публікації, в яких висвітлено наукові результати роботи, виконані на високому науковому рівні з дотриманням академічної доброчесності та відповідають п. 6–9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 №44 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 341 від 21.03.2022, № 502 від 19.05.2023, № 507 від 03.05.2024), наказу Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 №40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації», зареєстрованого Міністерством юстиції України 03.02.2017 за №155/30023 (зі змінами, внесеними згідно з Наказом від 31.05.2019 № 759), а її авторка

заслугове на присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань
03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин
Навчально-наукового інституту міжнародних
відносин та національної безпеки
Національного університету
«Острозька академія»

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ

ПІДПИС
ПІДТВЕРДЖУЮ
НАЧАЛЬНИК ВІДДІЛУ
КАДРІВ НАУ «ОА»

Кулаковський
Маша